

СЛОБОДАН ДУШАНИЋ
Филозофски факултет, Београд

ПРОСОПОГРАФСКЕ БЕЛЕШКЕ О РУДАРСТВУ У ГОРЊОЈ МЕЗИЈИ: ПОРОДИЦЕ ИМУЋНИХ ДОСЕЉЕНИКА НА РУДНИЧКОМ ТЛУ

Апстракт. – У чланку се испитује, на примеру пет рудничких области Горње Мезије, значајни допринос витезова и, нарочито, сенатора развоју рударства у Илирику током I–III века н.е. Чланак садржи и низ нових података епиграфског и археолошког реда.

Кључне речи. – Космај, Рудник у Шумадији, Рудник на Космету, кумановска област, Дарданија, Caesarea Palestinae, Pontii, оловни слици, ferrariae, путеви имиграције пословних људи.

Слојеви становништва који насељавају римске рудничке области у Илирику видно се разликују по својој гео-етничком пореклу, професији, правном и друштвеном статусу, привредној моћи и културним особеностима. Основне, крупне категорије чине перегрини копачи руде, металурзи и припадници управног и војног апарата. Епиграфски извори с рудничких територија оставили су податке и о имућним пословним људима, које су – понекад са знатне удаљености, по правилу у групама *congentilium* и уз помоћ државе – привукли изгледи на закуп рудоносног тла и/или на пробитачну трговину. Реч је о предузимљивим представницима витешког и сенаторског сталежа. Путеви и начини њиховог продора у рудничке дистрикте Илирика заслужују више пажње савремених научника него што су је добили. Тај продор није претпостављао, разуме се, да су витезови – још мање сенатори – због свога финансијског ангажмана у рудничким пословима проводили знатан део времена на рудничком терену. *Territoria metallorum* су била вишеструко непривлачно место за дужи боравак људи из виших сталежа. Чак ни прави градови у широкој рудничкој области нису служили као дуготрајнија пребивалишта богатих Римљана.

Необјављени, лоше читани или непротумачени натписи о којима расправљам у наставку овог рада треба да нам осветле извесне просопографске фазе имућног света везаног за руднике. Изабран је

један број важних горњомезијских¹ *metalla*, поређаних, колико је било могуће, географским следом, од севера и запада ка југу и истоку. Кад их означимо римским бројевима и најпознатијим локалним топонимима-оронимима, новим или старим, налазишта тих епиграфских споменика могу се овако разврстати: (I) Космај и шумадијски Рудник; (II) једна област Дарданије коју је засад тешко ближе одредити; (III) Рудник на југоисточним обронцима венца Мокра Гора – Сува Планина; (IV) подручја делатности породице Понтија;² и (V), кумановски регион. Напоменућу одмах да је антички *metallum* сребра и олова (III), на тлу косметског Рудника, досад био слабо запажен у археолошкој и историјској науци, што не умањује доказну вредност његове грађе при расправи тема овог чланка.

I Фрагментована, пламеном оштећена стела од кречњака, дим. (сачувани делови) 142 x 43 x 35–40 см.

¹ За мањи број података упућени смо на временске границе које се не подударају с границама постојања Горње Мезије (тј. обухватају и раздобља која претходе Домицијану односно долазе после Аурелијана). Ово флексибилно тумачење хронолошког оквира истраживања не мења битно ствари већ и стога што су натписи – главнина наше грађе – ретки пре Домицијана као и после средине III столећа.

² Првенствено, Филипи–Скупи–Улпијана; случај Понтија изучава се заједно са случајем Фурија.

Сл. 1. Фрагментирована стела са Космаја. Fundanii у рудничким областима Горње Мезије
 Fig. 1. Fragment of stele from Kosmaj. The Fundanii in the mining regions of Moesia Superior

Натписно поље оивичено стубићима. *Non vidi*. Откривена јула–августа 2003. године у нивоу пода средњовековне цркве у Бабама (Космај), приликом ископавања која је водио архитект Зоран Симић на челу екипе града Београда. Стела је накнадно (у постантичком периоду) употребљена као надгробна плоча за двоје сахрањених, и носи знак крста. Чува се у магацину зграде Завода за заштиту споменика културе Београда. Искрено сам захвалан г. Зорану Симићу на дозволи да објавим овај занимљиви споменик и на фотографији која се овде репродукује (Сл. 1).

D(is) M(anibus)

P. Fundanio

Vestali

P. Funda[nius?]

5 SI [8–9 слова]

b(ene) m(erenti) posuit.

1 Слова првог реда – донекле и другог – надмашају по висини слова у редовима 3–5. 2 N,D и N,I у лигатури. 3 L,I у лигатури. I на крају реда веома је оштећено. Последње слово у реду 4 (A) сачувано је само горњим делом. У лакуни је могла стајати, осим предложене допуне, још и филијација (нпр. у облику *Funda[n. P. f.]*) или податак о дедикантовом статусу ослобођеника (нпр. *Funda[n. P. l.]*). 5 Веро-

ватно је да је словима SI (ово друго је оштећено) почињао когномен подизаоца стеле; когномен је могао испуњавати целу лакуну али и само њен почетак (у томе случају би завршетак садржао једно *fratri* или сл.?).

Палеографске карактеристике и формуле натписа (*DM, tria nomina, VM[P]*) указују на епоху Антонина. То је и иначе време конјунктуре космајских рудника и насеља. Главна вредност текста је што бележи присуство двојице Публија³ Фунданија на Космају. Један *colonus* – очевидно закупац рудоносног земљишта на Руднику а вероватно ослобођеник или ослобођеничког порекла – који је носио имена P. Fundanius Eutyches већ је посведочен на познатом грађевинском натпису са јужне падине Штурца⁴: *Imp(erator) Caes(ar) L. Septimius Severus Pert(inax) Aug(ustus) templ(um) Terre (!) Matris conlapsum restituit sub cura Cassi Ligurini proc(uratoris) Aug(usti) instantia(!) P. Fundanio Eutychete et P. Ael(io) Muciano colon(is)*.⁵ Судаћи према подацима које су

³ Publii нису реткост у gens Fundania.

⁴ *IMS* I 168, из првих година владе Септимија Севера.

⁵ Касије Лигурин је свакако био прокуратор горњомезијских рудника на Руднику, где су двојица Фунданија, као колони, држали у закупу среброносне терене. Коментар Ј. Fitz-а (1993, 739 бр. 423) треба исправити у томе смислу.

о Фунданијима оставили редактори двају натписа – нарочито према приближном датуму космајске стеле и чињеници да у њеном тексту није било места за когномен *Eutyches*, забележен у *IMS I 168*, радило се о разгранатој породици с дугим распонном деловања. Кад се имају у виду вишеструке споне Рудника и Космаја,⁶ оваква просопографска веза двеју рудоносних области римске Шумадије не долази као изненађење.

У складу са претходним разматрањима је и оно што знамо о Фунданијима ван Горње Мезије. Реч је о предузимљивим Италицима, чији су послови – ако расуђујемо по ангажману једног њиховог ослобођеника (рани I век н.е.), посведоченог у средишту норичке индустрије гвожђа и трговине гвожђем⁷ – укључивали набавку и продају метала, главног производа Космаја–Рудника. Слична пословна специјализација у рођачком оквиру је добро документована у различитим паралелним случајевима.⁸ Могућно је али је засад неизвесно да су *P. Fundanii* деловали и у рудницима провинције Далмације,⁹ чија је сарадња с норичким и горњомезијским изворима метала оставила бројне трагове.¹⁰ Не сме се искључити ни њихово пословно присуство у Македонији током II столећа и у каснијим временима.¹¹ Тешко је рећи да ли су били субалтерни потомци оних сенаторских Фунданија који су имали везе са Енијима (*Ennii*),¹² укључујући можда и Еније о чијем представнику расправљам у петом поглављу.

II У пристаништу Приморске Цезареје (Палестина), у остацима потонулог римског брода, откривено је 1993. године шест оловних слитака.¹³ Четири носе печате са скуповима слова/бројева који се могу прочитати – потпуно или делимично. Скупови су углавном једнаког садржаја, изливени су или утиснути, а издато их је укупно девет.¹⁴ Ова важна грађа археолошко-историјског реда није досад ни публикована ни објашњена како треба.¹⁵ Њеном целином бавићу се у другом раду; овде тумачим скупове који су од непосредног или посредног значаја за просопографска питања. Означени су, како је то учињено у ауторитативној публикацији *Année épigraphique*, словима (a) – (i). Нумеричка вредност печата (g) и (i) биће размотрена у посебном чланку, управо наговештеном (Сл. 2).

(a) *IMP DOMIT CAESARIS AVG GER* (b) *MET DARD* (c) *SVB C CAL* (d) *P. T( ) R ( )* (e) *CLO* (f) *CAES XXCCVII* (g) *CXXXXIII* (h) *CAES CCXV* (i) *HIXXIV*.

И по своме садржају и по чињеници да су отисак самог калупа – то јест, изливени су а нису накондно утиснути, нарочитим чекићима, као (c), (d), (e), (f), (g), (h) и (i) – натписи (a) и (b) чине најважније елементе слитака откривених у пристаништу Цезареје. (A) показује да су слици настали у доба Домицијанове владе, вероватно у часу када је у рудницима Мезије (оним који су обухватили топионице олова) и у њиховој околини владао мир неремећен дачким ратовима.¹⁶ Формула (b), допуњена *Met(alla) Dard(aniae)*, *Met(alli) Dard(anici)* или на сличан начин,¹⁷ открива порекло слитака: реч је о балканској Дарданији (југ Мезије–Горње Мезије),¹⁸ можда оном њеном делу, грубо дефинисаном као копаоничка област, који је изразито богат среброносним оловом, а релативно безбедан од варварских напада са севера.¹⁹ Занимљива је премда незапажена околност да (f) и (h) носе скраћеницу *Caes(are)* испред бројева који бележи тежину предмета (187 односно 215 римских либри).²⁰ Како закључујемо по једној паралели космајског слитка откопаног у Сармизегетуси,²¹ серија слитака којој су припадали слици (f) била је већ у Дарданији намењена далеком транспорту – прецизније и првенствено, грађевинским потребама Цезареје. То посредно сведочи о интензитету, доброј организацији и комплексности прекоморског извоза дарданског

⁶ Dušanić 2004, 259 са нап. 57.

⁷ *P. Fundanius Hospes*, *CIL III 4915 a* (Magdalensberg). Уп. горе, нап. 3.

⁸ J. Šašel 1992, 54 и д. 146 и д. 152 и д. et pass.

⁹ Уп. Аугустала по имену *P. Fundanius Philologus* који је подигао *CIL III 2096* (8584) у Салони.

¹⁰ О неким аспектима те сарадње в. нпр. *ILS 1477* (Dušanić 2004, 252 нап. 25, 256 са нап. 47, 263).

¹¹ Tatakis 2006, 236–7 бр. 234–5.

¹² Anna Maria Andermahr 1998, 491 et pass.

¹³ Raban 1999, 179–188, са 13 илустрација.

¹⁴ *Ann. ép.* 1999, 1683.

¹⁵ За ново читање печата (d) в. Dušanić 2004, 261 нап. 75.

¹⁶ Уп. Dušanić 2007 (у штампи).

¹⁷ Dušanić 2004, 256 и д.

¹⁸ Слично је претпостављао Raban 1999, 187, не искључујући сасвим ни »Дарданију у северозападном делу Мале Азије« и сводећи, непрецизно, балканску алтернативу на Косово (у »Горњој Мезији«).

¹⁹ Упореди налаз слична два слитка на североисточним обронцима Копаника, код Жуча: *IMS IV 136*; Бошковић 1966, 49 нап. 20. Вероватно је да и они потичу из флавијевске епохе.

²⁰ Raban 1999, 179, 1=f; 183, 3=h.

²¹ Piso 2005, 121 (c–d).

Сл. 2. Слитак од олова произведен у Дарданији, нађен у пристаништу Приморске Цезареје
 Fig. 2. Lead ingots produced in Dardania, found in the port of Caesarea Maritima

олова – вероватно и других метала Дарданије, о којима смо слабије обавештени.

Док читање и интерпретација печата (а) и (б) не задају формалне тешкоће, треба оспорити прихваћено разрешење скраћеница са печата (с), које гласи *sub G(aio) Cal(purnio?)*. Недостаци тог разрешења су што претпоставља ређу структуру имена (граепомен и *gentile*, без когномена) и, у вези с тиме, ређи облик одредбе на почетку печата, где се намеће разрешење *sub c(ura)*²² уместо вулгате *sub G(aio)*. Напоменимо да речи *sub cura* по правилу – у оваквом и сродним контекстима – претходе *прокураторском* имену.²³ У нашем случају од прокураторског имена су утиснута само слова *CAL*. Иако се може радити о једном *Cal(purnius)*-у,²⁴ њих је најлакше разумети као почетак (скраћеног) грчког антропонима, изворно у генетивској конструкцији. Антропоним је, изгледа, припадао царском или приватном робу; роб се звао можда *Cal(l)(inicus)* или је носио слично име сложено од придева *калос*. Слова *CLO* (*Clo(dianus)*, *Clo(nius)* vel sim.), (е), могла би такође скраћивати име царског или приватног роба на служби у руднику, роба који је, међутим, имао ранг нижи од прокураторског ранга (био је нпр. *vilicus* или *probator*). Насупрот, (д) се најприродније разуме као спој *tria nomina* једног слободног човека, крупног закупца у рудницама одговарајуће дарданске области. Захваљујући аналогији оловног слитка из куршумлијског Жуча (*IMS IV 136*),²⁵ знамо да су ране дарданске плумбарије могле уједињавати фискално сопствеништво над рудоносним тлом са делатношћу крупних закупца.²⁶ У случају *IMS IV 136*, тај богати *conductor* дарданских рудника звао се *Q(uintus)*

Gn(orius); био је пореклом из Либурније (града Недилина), која је већ посведочена као исходште предузимљивих људи с пословима усредсређеним на (горњо)мезијска *metalla*.²⁷ Треба напоменути да су либурнски Г/Норији, изгледа, документовани и међу становницима Мурсе ангажованим у ливењу гвожђа, олова и других метала и металних производа.²⁸

У случају скраћеница са печата (д) на слитку нађеном у Цезареји примамљива је допуна *P(ublius?) T(arius?) R(ufus?)*; она би такође указивала на порекло закупца из имућне породице чији је домицил у либурнијском Недину а станице пословног ангажмана у Дарданији и металуршким градовима какви су Мурса или Сисција.²⁹ Либурињанин *L. Tarius*

²² Ca C, не G (како чита Raban 1999, 179: »under the supervision of G(aius) Cal(purnius)«(?)).

²³ За прокураторе каменолома в. нпр. Hirschfeld 1905, 164; за прокураторе рудника, Hirschfeld *ibid.* 153. Уп. *Diz. ep.* II 2 (1910) 1322–1324 (попис који је далеко од потпуности).

²⁴ Горе, нап. 22.

²⁵ Уп. Dušanić 1995, 27–30; горе, нап. 19.

²⁶ Dušanić 1977a, 164–166.

²⁷ Dušanić 1995, 28–30. Уп. М. Милин 2002, 165 бр. 3 (један припадник трибе *Sergia* – популарне у Либурији – у рудничком граду код Сочанице).

²⁸ Dušanić 1995, 30 са нап. 23–26.

²⁹ *Tarii Rufi* у Либурији: Wilkes 1969, 330 и 331 нап. 1; Alföldy 1969, 124–125. Један *Publius(?) C.f.* међу либурнским *Tarii Rufi*: *CIL* III 2877. Амфора нађена у Сисцији носи печат *L. TARI RVFI* (*CIL* III 12010, 30). Можда на одломку надгробног споменика из Сочанице (Čerškov 1970, 67 бр. 19), у реду 3, треба читати: *L. [T]ariu[s]*. Споменик се свакако тичао једног *vernae* (ред 2).

Rufus се чак успео до конзулата још 16. године пре н.е.³⁰ Поред суштинске аналогije коју овде пружају његова каријера, затим *IMS* IV 136 и споменик из Мурсе, предлог разрешења *P(ublius?) T(arius?) R(ufus?)* у случају скраћеница са цезарејске *massae* подржавају и »еписграфски« чиниоци. Од њих је најзначајнија релативна реткост гентилних имена на *T-*, чему треба додати појаву Тарија у другим натписима Недина и вероватноћу да је цела секвенција (с–е) посвећена личним именима, а не подацима различитих врста. Разуме се, разрешење *P(ublius?) T(arius?) R(ufus?)* води рачуна и о чињеници да су три слова на печату (d) међусобно одвојена интерпункцијом – представљеном на факсимилима у *editio princeps* – која практично узевши искључује сваки други садржај осим *tria nomina*.

III Натписи и други антички споменици из косметског Рудника³¹ засад изричито не потврђују постојање локалних налазишта и топионица руде премда дају јасне знаке живота тог насеља у римској епоси. Па ипак, упркос ћутању непосредних извора и претежног дела модерне науке, индиције о римској експлоатацији минерала на тлу косметског Рудника – првенствено о експлоатацији среброносног олова – довољно су јаке да локалитет смем укључити у ово истраживање иако сам предео не познајем из аутопсије. Артур Еванс се слично изјаснио о привредној улози некадашњег насеља с падина Мокре Горе – Суве Планине, указујући да у околини (изукрштаној римским путевима)³² има рудом богатих терена, речитих топонима (Рудник, Мајдан), чак и трагова старог копања (»traces of the ancient³³ workings can still be seen on the flanks of the mountain«).³⁴ Пре него што пређем на натписе Фулкинија и Паконија, који су најважнији за треће поглавље овог чланка, подсетићу читаоца да је у Руднику био откривен рељеф Кибеле (а не Хере, како се сматрало),³⁵ богиње у чију надлежност је улазила и брига о рударству и металима,³⁶ као и да је оближњи дардански Турићевац налазиште олтара из 225. године, који је заветовао један *beneficiarius consularis*.³⁷ Провенијенција олтара сећа на провенијенцију рељефа захваљујући специфичности тла – његовом минералном богатству – која је карактерисала околину Рудника и Турићевца подједнако. Шири еписграфска истраживања су већ установила међузависност бенефицијарних станица (било да су те станице држали конзуларни или прокураторски бенефицијари) и рудничких дистрикта; она је очигледан израз праксе да се бенефицијарима пре-

пусти вођење појединих административно-полицијских послова својствених фискалним, посебно рудничким територијама.³⁸

Рељеф Кибеле из Рудника налази поучну паралелу у налазу Кибелине теракоте на тлу Новог Брда.³⁹ Оба вероватно упућују на порекло дедиканата из једне провинције хеленофоног круга, где су малоазијски култови били уопште популарни. Та појединост је вредна пажње јер је пантеон становника римске Дарданије⁴⁰ по правилу римски; они сами су говорили и писали латинским језиком, ако се изузму слабо познати остаци епихорског идиома. У Дарданији као и неколиким другим областима где је латински био основни језик владајућих структура, присуство хеленофоног света је изузетак, и то изузетак – кад постиже сразмерно упадљиву учесталост – типичан баш за рудничке дистрикте, с њиховим мешаним становништвом у коме Оријенталци-досељеници имају видну, лако разумљиву улогу.⁴¹ Један грчки натпис из косметског Рудника дозвољава нам да инсистирамо на овом културно-етничком моменту, који подржава хипотезу да је у околини деловао руднички погон. Натпис је изгубљен;

³⁰ Wilkes 1969, 330.

³¹ Ово име употребљавамо да бисмо разликовали насеље Рудник на обронцима Мокре Горе – Суве Планине од знаменитог Рудника у Шумадији са врхом Штурац.

³² Уп. Šašel 1992, 328–331; Čerškov 1969, 47 и 91 нап. 133.

³³ За скептичан суд у погледу старости тих радова в. Davies 1938, 405 нап. 2.

³⁴ Evans 1885, 70; уп. Čerškov 1969, 51, 91 нап. 133 и 135.

³⁵ Вулић 1931, 92 бр. 215.

³⁶ Rapp 1890–1897, 1642. Налик Дионису/Баху/ Либери и другим божанствима природе (Dušanić 1999, 130 и д.), Кибела је заштитница и рудника и каменолома. По својој суштини, култној и другој, каменоломи и рудници су за антички свет две сасвим блиске ствари; заједничко им је и име *metallum-metalla*.

³⁷ Горе, нап. 32.

³⁸ За један број карактеристичних примера из Илирика в. *Illug* I 69; *IMS* I 109; *IDR* III–3, 297, 300 и 310; *Ann. ép.* 2003, 1426. Уп. J. Nelis – Clément 2000, 259 и д.

³⁹ Čerškov 1969, 80 нап. 28.

⁴⁰ Треба ипак имати на уму да је археолошки контекст новобрдског налаза Кибелине теракоте могао бити предримски – прецизније, хеленистички. Не улазећи у питања тачне хронологије и културно-историјских особености дуготрајних процеса који су довели до продора трачких култова у Дарданију напомињемо да споменици који сведоче о поштовању Збелтиурда у римској Дарданији потичу од света који носи римска а не трачка или илирска имена (*IMS* VI 8, 214, вероватно и Вулић 1931, 179).

⁴¹ Види на пример Dušanić 1971, 254–259; Маја Раговић-Пешикан 1982, 70–71.

објавио га је Н. Вулић према нестручном препису у »једном писму«. ⁴² Већ у изворној верзији натпис је очигледно био пун језичких особености касног гречитета (итацизама, примера замене *brevis pro longa* итсл.).

ΦΟΥΛΚ[ΙΝΙ]Ο
ΟΥΒΙCΙΟCΚΑΙ
ΝΤΩΝΕ.Υ.Ι.Υ

Редове 2 и 3 тешко је читати с извесношћу. Примамљива је претпоставка да су ту стајала имена двоје деце оног истог Фулкинија коме је посвећен ред 1 (натпис је био почасни или, вероватније, надгробни). У томе случају, несумњиво, треба читати ΚΑΙ (крај реда 2) и ΥΙΟΙ (крај реда 3 који је, у оригиналној верзији, писан итацистички, ΥΙΥ, са словима раздвојеним декоративном »интерпункцијом«). Антропоними ΟΥΒΙCΙΟC (ред 2) и ΝΤΩΝΕ (ред 3), у традираном облику, стављају издавача пред непривлачан избор између веома ретких имена (нпр. <C>ΥΒΙCΙΟC за р. 2)⁴³ и радикалних исправки пренетог текста (нпр. <XIONH> за р. 3).⁴⁴ Нисам се одлучио ни за једну од неколико могућности прве или друге врсте. Уосталом, за просопографске закључке који следе нису битни редови 2 и 3 већ ред 1, где се поуздано чита римско гентиле Fulcinius у дативу: ΦΟΥΛΚ[ΙΝΙ]Ο односно⁴⁵ ΦΟΥΛΚ[ΙΝΙ]Ο[Ι].

Упадљива је околност да су у натписима на грчком језику Fulcinii заступљени готово искључиво у провинцији Македонији (Вергина, Верија, Кутрхос, Thessalonike, Стоби).⁴⁶ Могућно је да се ради о мрежи потомака једног човека, који су углавном имали ослобођеничко порекло и разграната породична стабла; своје име Fulcin(n)ius договали би у последњој анализи истоименом квестору Македоније из 148 (–146?) године пре н.е.⁴⁷ Неки од њих су постигли значајне друштвене положаје током раног Принципата.⁴⁸

Македонски Fulcinii су продрли на север до Дарданије – Скупа и косметског Рудника, можда и даље, задржавајући хеленску антропонијму.⁴⁹ О њиховој вези са рударством би сведочила, поред споменика косметског Рудника, и блискост са скупским Семпронијима (*IMS* VI 121, ред 3). Коликогод да је гентиле Sempronius иначе било у широкој употреби, географски распоред његових потврда у Горњој Мезији као да одаје свет заинтересован за специфичне послове, усредсређене на рударство. Присуство Семпронија није документовано само у Скупи-

ма већ и у Железнику (на тлу римских ферарија?) крај Сингидунума⁵⁰ и у искључиво рудничком насељу Сочанице/Муниципија Dardanozum,⁵¹ које са Скупима одржава пословне односе вредне помена.⁵² Један *procurator Augusti* по имену С. Sempronius Urbanus водио је, под Комодом, финансије Daciae Apulensis, али према објављеним изворима претходно није био прокуратор дачких рудника или рудника неке друге провинције (*IDR* III–3, 316).

За истраживање римског становништва на подручју косметског Рудника остаје – док се не увећа обим изворне грађе – још само један користан податак. Фрагментовану надгробну плочу из самог Рудника, чији текст почиње узвиком *Have mihi domina et dulcissima ka[ra?]*,⁵³ подигао је извесни *Raconius*. Сачувани део текста је сасвим кратак. Гентилно име, овде досад непрепознато, јасно се чита у првом делу трећег реда премда су последња слова имена веома оштећена. Могућно је да је испред гентила стајао (једнословни?) граепомеи. Завршетак именске формуле (филијација односно скраћенице што бележе ослобођенички статус, па когномен?) не да се протумачити с довољно сигурности (Сл. 3).

Натпис је лепо резан али сама каквоћа писма не дозвољава да Паконија узмемо за имућног човека – иако је таква претпоставка овде природна, из више разлога. Осим провенијенције споменика, две повезане социо-привредне околности би говориле да је *Raconius* боравио у Руднику вођен надом у профит од рударства. *Raconii* су посведочени у горњим

⁴² Вулић 1931, 92 бр. 214. При анализи редова 2 и 3 овог натписа консултовао сам се са проф. др Маријаном Рицл.

⁴³ Уп. *O. Douch* 329. Могло би се узети да је преписивач натписа из Рудника погрешно с иницијалом имена, претпоставивши да је то омикрон а не лунарна сигма, слична омикрону по облику који је овај текст следио (ред 2, слова CIOС).

⁴⁴ *Χιόνη* (лат. *Chione*) је често женско име у нижим друштвеним срединама (*Solin, GPR* I 558). Његов облик у натпису из косметског Рудника – ако се ту ради баш о *Chione* – настао би механничком заменом N за X (визуелна сличност се темељи на косој хасти првог слова) и T за I, и обичним грешкама *longa pro brevis* (W–O) односно *brevis pro longa* (E–H) у последњем реду.

⁴⁵ C iota adscriptum претпостављеном на крају реда.

⁴⁶ Tatakі 2006, 234 бр. 231.

⁴⁷ L. Fulcinus: Tatakі 25, нап. 12.

⁴⁸ Tatakі 235 бр. 13.

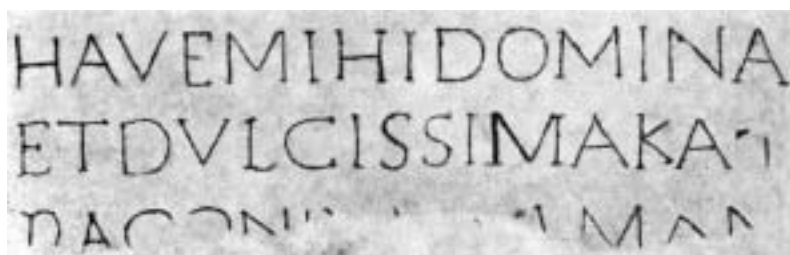
⁴⁹ *IMS* VI 121 (Scupi), редови 1 (Euangelus) i 5 (Hedyle).

⁵⁰ Dušanić 2004 a, 15 (h).

⁵¹ Čerškov 1970, 67 бр. 23.

⁵² Ниже, V B.

⁵³ Вулић 1931, 92 бр. 213, са фот.

Сл. 3. Паконији у Руднику (Дарганија)

Fig. 3. The Paconii in Rudnik (Dardania)

слојевима градског становништва Муниципија С(плонума?) као и Рисинијума.⁵⁴ Рисинијум је не само одржавао блиске контакте с Муниципијем С(плонумом?)⁵⁵ него је очигледно био његова главна лука на путу за Италију. Као и друга, различита добра, тим путем су метали из рудника у области Муниципија С(плонум?)⁵⁶ могли стизати до италских градова и Рима самог. Расониј као gens пословних људи – познатих у трговачким круговима на Делосу, у Тесалоници и низу даљих хеленских полиса⁵⁷ – били су очекивани учесници у таквим делатности-ма рударства, металургије, транспорта и продаје.

IV Просопографске везе између Илирика и Македоније које смо додирнули у поглављима II. и III. и нашли да су се добрим делом развијале на темељу непосредног и посредног коришћења рудног богатства ових области сезале су и даље од витешког staleжа, чија је пословна енергија, иначе, по традицији сматрана носиоцем привредног напретка у Царству. Као што смо видели – а поглавља IV. и V. ће потврдити главнину тог закључка – *res metallica* је у значајном проценту зависила од сенаторског капитала,⁵⁸ било да је реч о витешким породицама које су ушле у *ordo senatorius* захваљујући томе што су се обогатиле експлоатацијом метала било да је реч о породицама које су биле сенаторске – довољно имућне – и пре него што су се одлучиле да уложе своја средства у нове рудничке подухвате. Разуме се, римска држава је настојала да контролише обим и модалитете сенаторске (уопште, ванфискалне) експлоатације рудника; с протоком времена то настојање је све изразитије, како сведоче извори различитих врста. С друге стране, имамо разлога да мислимо да је Држава у време Царства помагала сенаторска рудничка предузећа и званичним средствима када је то изгледало могућно и корисно.⁵⁹ Избор примењених мера контроле и помоћи зависио је, природно, од низа локалних чинилаца. У на-

челу, експлоатација руде и официна гвожђа као јевтинијих добара него што су злато, сребро, бакар и одговарајуће топионице била је мање оптерећена захтевима Државе него *aurariae*, *argentariae*, *aerariae*. Отуд панонске *ferrariae* раде под режимом кондукторијата све до владе Септимија Севера. Независно од проблема везаних за смену кондукторијата фискалном управом над неким рудницама гвожђа остаје питање да ли су сенатори уопште били вољни да се баве фераријама или је тај мање привлачни посао остао у надлежности витешког staleжа односно, понегде, муниципалних фактора?⁶⁰

Кад је реч о Илирику и Горњој Мезији првенствено, треба нагласити да се у модерној науци већ помишљало на могућност да су два повезана сенаторска рода – *Furii* и *Pontii*, с пространим имањима и активним робовима и ослобођеницима у Македонији и Дарданији (посебно Тесалоници, Стобима; Скупима, Улпијани)⁶¹ – дуговала део свог богатства

⁵⁴ Wilkes 1969, 256 са нап. 2; Alföldy 1969, 106 s.n.

⁵⁵ О чему расправља С. Лома у засебном раду.

⁵⁶ Dušanić 2004, 254–255.

⁵⁷ Tataki 2006, 337 бр. 425. Уп. Wilkes 1969, 256 нап. 2 (крај).

⁵⁸ Било да је реч о закупљеним рудничким територијама или оним у приватној сопствениости. Овај други случај је вероватно био знатно чешћи код рудника железа (в. нпр. *ILS* 8641; Sablayrolles 1989, 157–162) него скупљих метала.

⁵⁹ Dušanić 1989, 148–156.

⁶⁰ Уп. нпр. Ливија XLV 29, 11: *Metalla quoque auri et argenti non exerceri, ferri et aeris permitti*. У потврду излагања што следе бележим да је у Галији сопственица ферарија о којој говори *ILS* 8641 (горе, нап. 58) била једна *clarissima femina* у сродству са владарским домом. Ферарије је можда добила на поклон од самог владара.

⁶¹ Tataki 2006, 237–238 бр. 236 (*Furii*) и 354–357 бр. 471 (*Pontii*); M. Parović-Pešikan 1982, 66–67, и 1983, 47–59; B. Dragojević-Josifovska, *IMS* VI 10, 28; F. Papazoglou 1990, 577–584 – сви аутори коментаришу античке натписе које наводе (уп. и Anna Maria Andermahr 1998, 24 нап. 5).

драгоценим рудним налазиштима у околини Улпијане и у суседним крајевима Илирика.⁶² С обзиром да је територија Улпијане у самоме срцу понтијевских и фуријевских латифундија, та рудничка хипотеза изгледала је, начелно говорећи, сасвим вероватна иако се до недавно није могла ослонити на потпору изричитих података.⁶³ Да је, међутим, рођачки концерн Фурија и Понтија био ангажован у рударству може се закључити не само на основу процене географске вероватноће него и низа конкретних епиграфских, историјских и археолошких индиција. Грађа којом располажемо сувише је обимна и разнолика да бисмо испитивали удео Понтија и Фурија у рударству свих главних метала; у складу с питањем покренутим на крају претходног (III) поглавља, ограничићемо се на проблем понтијевског удела у експлоатацији гвоздене руде.

Почећу с једним инструктивним натписом из провинције Македоније,⁶⁴ чије сведочанство није расветљено у свакој појединости премда су готово сва слова у редовима 1–5 (први део натписа) потпуно сачувана. Нађен је у Агио Пневма код Сера, уз границу територије Филипа; очигледно, служио је као основа Гамиковом почасном споменику.

Editor primus чита:

Gamicu[s]
conduct[or]
an(nis) X
lib(ertus) Pont[ii]

5 *Nov(i) SC [- -].*

Издавачи зборника *Ann. ép.* 1986 – користећи се и коментаром датим уз editio princeps – овако објашњавају предложени текст: »*Gamicus* est un nom grec (Γαμικός?) porté par un esclave qui est *conductor (metallorum)*; il y a des mines en cet endroit. Plutôt que de penser qu'il s'agit d'un enfant de dix ans, l'éd. suggère qu'est indiqué là (ligne 3), le nombre d'années durant lesquelles *Gamicus* a été *conductor*. La compréhension de la ligne 4 reste aléatoire«.

Цитирано читање и тумачење захтевају извесне исправке, формалне као и суштинске врсте. Редови 4 и 5 се најприхватљивије дају реконструисати ако се *Pont.* узме за прва слова гентилног имена у генетиву плурала, тј. *lib(ertus) Pont[io(rum)]*,⁶⁵ а прва четири слова следећег, последњег реда за номинатив грчког антропонима *Nous*, праћеног фрагментованим генетивом патронимика или ознаком Нусовог положаја, *C[- - -]*.⁶⁶ Тај *Nus*⁶⁷ подигао је почасни натпис Гамику, ослобођенику понтијског рода⁶⁸ и кондуктору током десет година рада,⁶⁹ како показују

редови 1–3. Највероватније, реч је о рудничком кондукторијату, што се у епиграфској науци већ претпостављало. Премда је закупаца-кондуктора било у веома различитим јавним и приватним службама Царства готово је извесно да је наш Гамик служио у неком од оближњих римских рудника железа, познатих по броју и квалитету на територији града Сера.⁷⁰ Ту је додуше радило и нешто каменолома,⁷¹ али за њих нам је теже да претпоставимо да су оставили епиграфске трагове ове врсте; уосталом, у привредном и организационом погледу каменоломи су представљали јединице блиске рудницама, подложне заједничкој експлоатацији – околност која не би била без значаја за историчара понтијевских пословних веза с источном Македонијом. За анализу Гамикове каријере поучан је и избор субстантива у реду 2: током раздобља које претходи увођењу непосредне државне управе над римским рудницама железа, почетком северске епохе, крупни закупци ферарија носили су баш традиционално звање кондуктора.⁷²

Ми не знамо тачно кад је урезан споменик из Агио Пневма. Без довољно разлога или прецизности, *editor primus* је предлагао I или II век. Међутим, један северски натпис из панонске колоније Мурсе који, како изгледа, помиње Нусовог хоноранда указивао би, за оба документа, на северску епоху. Текст те занимљиве посвете, откривене у граду важном по својој металургији,⁷³ чита се без тешкоћа: *[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) / [pr]o salute / C. Iul(ii) Agatho/pi c(onductoris) / f(erro)riarum) Pannol⁵niar(um) itemq(ue) / provinciar(um) / transmarinar(um) / Gamicus ark(arius) / v. s. l. m.*⁷⁴ Да бисмо у потпуно-

⁶² Šašel 1992, 152–594.

⁶³ Papazoglou 1990, 578.

⁶⁴ Samsaris 1985, 458–465 (са фот.) = *Ann. ép.* 1985, 774 и 1986, 629.

⁶⁵ Разуме се, ни допуна *Pont[ii]* (ген. синг.) не би битно противречила нашој тези.

⁶⁶ Тачност ових допуна реда 5 није ни неоспорна нити пресудна за суштину интерпретације Гамиковог споменика.

⁶⁷ Вокализам антропонима дозвољавао је бесумње варијанте *Nous* (ближа грчком оригиналу Νοῦς) и *Nus*.

⁶⁸ Не робу, како су мислили издавачи *Ann. ép.* 1986, 629. Уп. ред 4, *lib*.

⁶⁹ Број који је био повод за подизање почасне базе?

⁷⁰ *TIR* K 34 (XII f); Papazoglou 1988, 384 (са библиј.).

⁷¹ Papazoglou 1988, 384 нап. 53.

⁷² Dušanić 1977, 82–83.

⁷³ Горе, нап. 28.

⁷⁴ Fitz 1993, 740–741 бр. 2.

сти протумачили редове 3–8, потребно је имати у виду један број чињеница или претпоставки које се намећу: *Gamicus* је сразмерно ретко име;⁷⁵ његов носилац у посвети из Мурсе, аркарије («благајник») и роб Понтија?,⁷⁶ очигледно је служио – као и Јулије Агато (у својству кондуктора – крупног закупца, Агато је био Гамиков претпостављени)⁷⁷ – у агломерату састављеном од панонских и «прекоморских» рудника железа који је имао управно средиште у Панонији; речи *provinciae transmarinae* вероватно циљају на области Мале Азије богате рудама гвожђа;⁷⁸ ћутање Гамика аркарија о кондукторијату над фераријама Илирика југоисточно од Паноније а северозападно од «прекоморских провинција» (назовимо ту привредно-административну јединицу између Паноније и Анатолије, краткоће ради, источни Илирик) одражава, како се чини, ондашње паралелно деловање двојице уортачених кондуктора, Агатопа и Анонима, од којих се други – надлежан за источни Илирик – изричито не спомиње на засад објављеним натписима али је највероватније припадао генсу Понтија); судећи по месту налазка Нусовог споменика и завршетку реда 4 на његовом натпису, Гамик (некад аркарије и роб Јулија), откупљен је међу Понтије⁷⁹ и постао је *Pontiorum* или *Pontii libertus*; затим, Гамик је унапређен у звање кондуктора у склопу ферарија (источног Илирика, по терминологији овог чланка) које су могле укључити – у потпуности или делом – далматска, мезијска, македонска и трачка налазишта Марсовог метала; најзад, треба подвући да располажемо поучним паралелама за агломерате ферарија у суседним и/или блиским провинцијама који су (пролазно) груписани у оквиру истих кондукторијата према систему углавном идентичном организацији раног порторија Илирика.⁸⁰

На основу изнетих елемената сачуване историјско-епиграфске документације упућени смо да видимо у Гамику из Агио Пневма и Гамику из Мурсе истог човека – то што су аркарије и кондуктор отприлике у једно време служили у једној рудничкој грани свакако олакшава предложену идентификацију. Македонски натпис, подигнут Гамику као десетогодишњем кондуктору на истоку Илирика, очигледно, морао је бити каснији од панонског натписа, где Гамик фигурира тек у звању благајника. Разлика је износила бар једну деценију (уп. ред 3 Нусовог натписа: *an. X*). Време у којем се одиграло ово Гамиково унапређење од аркарија до кондуктора треба тражити на почетку Северове владе – у годинама пре 199⁸¹ – 21. април је могао служити као симболични

terminus a quo новог стања.⁸² Године 201, Агато, хоноранд благајника Гамика, још увек је држао закуп ферарија у Панонији (западном Илирику) и прекоморским провинцијама,⁸³ што одговара не само административним реалностима аркаријевог натписа него и оним које претпоставља натпис Агатопа и Калиморфа.⁸⁴ Таквог унапређења на положај кондуктора више није могло бити 21. априла 209. године, кад се на челу панонских ферарија налазио царски прокуратор Тит Флавије Верекундо уместо приватног кондуктора Гаја Јулија Агатопа.⁸⁵ Прве године Северовог принципата, чијим током се цар нарочито бавио приликама у Панонији и припремао за ратове против унутрашњег и спољног непријатеља, биле су, чини се, природан контекст за персоналне промене у илирским и анатолским рудницима железа, промене које су утицале, између других ствари, на делатност локалних радионица оружја.

Корисно је напоменути да располажемо још једним епиграфским податком о претпостављеној вези рудничких Понтија и Јулија. У великом римском насељу чије српско име гласи Вишњица, центру средњодалматинских ферарија – на земљишту доцнијих рудника гвожђа Фојнице, Крешева, Високог, Вареша и других⁸⁶ – нађен је надгробни споменик са

⁷⁵ Уп. коментар уз *Ann. ép.* 1985, 774.

⁷⁶ Претходно, вероватно роб Јулија (ниже, нап. 79). Касније Гамик постаје *libertus* Понтија, како показује натпис из Агио Пневма.

⁷⁷ Што се види већ по Гамиковом статусу роба, уп. и *CIL* III 3953 (Dušanić 1977, 85: *Asclepiades arcarius*).

⁷⁸ Најпре Битинију, о чијим рудницима железа в. Robert 1980, 5–10; присне везе Битиније с балканским провинцијама Царства у разним сферама живота би чиниле овај аранжман још разумљивијим. Удаљеност Илирика од Таура и земље Халиба (на истоку Понта), иначе чувене по производњи изврсног гвожђа, тако је велика да с тим областима, овде, вероватно не треба рачунати као ни с рудницима Сардиније и Галије на западу Медитерана.

⁷⁹ Cf. Ørsted 1985, 340 («... new *conductores* bought the slaves of the departing *conductor*»).

⁸⁰ Dušanić 2004, 252 нап. 25 (о *ILS* 1477).

⁸¹ За близак *terminus ante quem* («с. AD 200») в. Dušanić 2004, 252 нап. 25; уп. Fitz 1993, 740–741 бр. 2.

⁸² Dušanić 1977, 59–60, 83–84.

⁸³ Натпис из Мурсе наведен је горе, у тексту уз нап. 74.

⁸⁴ Dušanić 1977, 83 нап. 202; Fitz 1993, 741.

⁸⁵ *ILJug* 157.

⁸⁶ Pašalić 1960, 40–41, 46–47, 92; Dušanić 1977, 69 са нап. 90–91; A. Škegro, *Bergbau der römischen Provinz Dalmatien, Povij. pril.*, Zagreb 1998, 86–87. Бар једна од трију врста железа провинције Далмације о којима говори *Exp. tot. mund.* морала се добити у области средње Босне.

следећим натписом: *D(is) m(anibus) / Man(lio) Pontio / Valenti / Iulia Itache (sic, za Ithace)⁸⁷ / c(oniugi) b(ene) m(erenti) p(osuit)*.⁸⁸ Когномен покојникове супруге одаје ослобођеницу. Вероватно је томе друштвеном кругу припадао и њен муж; карактеристично је да је у Вишњици посведочен и извесни С. Manlius С. I(ibertus) Honesimus,⁸⁹ а у Рисинију витез Q. Manlius Q. f. Serg(ia tribu) Rufus.⁹⁰

Бесумње се радило о повезаним, разгранатим пословним породицама Јулија, Понтија и Манлија чије делатности спајају континенталну Далмацију, богату рудом, са финансијски активним лукама и транспортерима источног Јадрана.⁹¹ Одиста, не може бити случајност што натпис и живот Манлија Понтија Валенса уједињују Понтије и Јулије. Ту чињеницу разумемо и с погледом на просопографске правилности кондукторијата у илирским (и малоазијским?) налазиштима гвожђа и с погледом на особине тла и насеља којих се тичу споменици Вишњице. Сразмерно висока фреквенција гентилиција Iulius у овим крајевима не доводи у питање наше тумачење ове разноврсне грађе.

У светлости претходних података о разгранатој управи фераријама на простору од Паноније до »прекоморских провинција« и учешћу рода Понтија у тој привредној грани могу се извести два општија закључка. Између осталог, они нам помажу да разумемо зашто се сенатори – у Илирику, Анатолији и другде⁹² – не устежу од финансирања послова усредсређених на производњу железа, послова који нису имали високи ранг⁹³ и који су посредно забрањени кад се показало да олакшавају опасним варварима да дођу до оружја (*Dig. XXXIX 4, de publ. 11 pr. Paul., et al.*). Један је закључак да су налазишта односно officinae гвожђа на простору Илирика и Анатолије били бројни и значајног обима производње – тиме и пробитачни сами по себи, без обзира на предрасуде које чине да се гвожђе мало цени у односу на »племените метале«. Уосталом, и у рудницима »племенитих метала« гвожђе је било потребно да се обезбеди алат с којим раде копачи и топионичари руде.⁹⁴ Други закључак се тиче друштвених прилика у Илирику и Малој Азији; оне су на специфичан начин подстицале локалне чиниоце да придају нарочиту пажњу производњи гвожђа. Важност ферарија на Балкану и у Малој Азији – посебно на Балканском полуострву – треба објашњавати, између осталих фактора, важношћу моћне илирске војске и њених саобраћајница. Оружје легионара и аугулијара се већином правило од гвожђа; њихова главна комуникација, у балканским провинција-

ма, водила је од Дунава до Via Egnatia. Отуд fabricae (претежно fabricae armorum) у низу центара какви су Тесалоника, Наис, Хераклеја (линкестидска), Norreum Margi, Scupi, Stobi, Ratiaria.⁹⁵ Ове градове је карактерисао спој повољних географских услова (посебно близина рудоносних ревира⁹⁶ и стратешких потреба – спој који чини Илирик тако осетљивом командом. Иако наведени подаци о радионицама оружја већином потичу из касне антике и одражавају, понекад, надутилитарне потребе,⁹⁷ они се добрим делом темеље на ранијем стању и вредносним константама минералног богатства односно војних саобраћајница. На пример, fabrica Наиса је подигнута на раскрсници путева, у близини знаменитих ферарија Ломнице и Божице.⁹⁸ С аналогном логиком, нешто мање изразитом, срећемо се и у случају избора других »фабричких градова« који су овде побројани.

Посебна веза између социјалних прилика и развоја металургије гвожђа у Илирику није се ограничавала на потребе које се сврставају под наслов militaria. Као што показује пример gens Понтија с њиховим латифундијама и фераријама, гвожђе је било потребно и за пољопривредне и друге алатке⁹⁹ –

⁸⁷ Solin, *GPR* III 1546.

⁸⁸ Вулић 1933, 71 бр. 206. На почетку реда 2 читано је *Man(io)* – разрешење скраћенице је поправила у *Man(lio)* С. Лома, на основу *CIL* III 8379. Захвалан сам госпођи Ломи на сугестијама које се тичу вишњицих натписа.

⁸⁹ *CIL* III 8379.

⁹⁰ *CIL* III 1717. Уп. Wilkes 1969, 255 са нап. 7, 276 нап. 3.

⁹¹ Горе, нап. 57.

⁹² Нпр. Галији, ако је тачно тумачење *ILS* 8641 које наводимо горе, нап. 58.

⁹³ Што се види и по чешћим случајевима где су ферарије остајале муниципално добро (нпр. рудници гвожђа у области Ремесијане, Proc. *De aed.* IV 4, стр. 123, 20, или карске Афродисијас, *Bull. ép.* 1983, 376). Као што је речено, и дуго одржавање режима кондукторијата у фераријама – кад су се аурарије и аргентарије већ одавно налазиле под непосредном управом фиска – одражава сразмерно низак ранг ових првих. – О приватним фераријама има и података који се не тичу изузетних примера какав је *ILS* 8641 већ обичнијих људи и рудишта (на Тауру, рецимо: O. Seeck, »Fabricenses«, *RE* VI(1907) 1929–1930).

⁹⁴ Ђирковић – Ковачевић-Којић – Р. Бук 2002, 198.

⁹⁵ За податке о њима – углавном их дугујемо *Noticiji* *Dignitatum* (Or. XI 18. 35–39) – в. нпр. Seeck 1907, 1926–1927. Епиграфске потврде: Scupi (*IMS* VI 40) и Stobi (Papazoglou 1990a, 225–226).

⁹⁶ Уп. Seeck 1907, 1927 (при дну).

⁹⁷ Seeck 1907, 1927 (ред 49 и д.).

⁹⁸ Види Dušanić 1977, 55 и 73–74.

⁹⁹ I. Popović 1988.

нарочито у провинцијама које су (попут Горње Мезије, Дарданије у првоме реду),¹⁰⁰ биле истовремено богате минералима и обрадивим, плодним тлом. Такве провинције су захтевале – зарад рационалне употребе робовског рада на крупном аграрном поседу – знатан квантитет металног алата. Треба имати у виду и високе цене и царинске злоупотребе својствене рудничким територијама кад се радило о увозу аграрних производа готово сваке врсте;¹⁰¹ премда индиректно, и ове специфичности рудничке пијаце су повећавале потражњу за пољопривредним алатом.

V Последњи пример којим се бавимо у овој расправи такође покреће епиграфско-ономастичка, археолошка и историјска разматрања. Кључну улогу у њима имају два епиграфска споменика (*IMS VI 27* и *167*) нађена у Скупима, Веспасијановој колонији на југу Дарданије.

Споменик *IMS VI 27*, потпуно сачуван, састоји се од два дела: (а) почасног натписа посвећеног Руфрији Максими (*Rufriae Malximae matri / sanctissimae Liboni/Sus Severus / v(ir) c(larissimus) consularis.*) и (б) одвојеног ступца, на истој плочи, с именима (у генетиву) дванаест градова којима је Либоније Север, највероватније,¹⁰² био *patronus* (тј. *Scupinorum / Ravennatium / Ariminensium / Vulsinensium /⁵ Pisurenensium / Arretinensium / Clusiansium / Asisensium / Aliscensium /¹⁰ Nucerinorum / Attidiensium / Beneventanorum.*) Поводом првог, Борка Драгојевић-Јосифовска, издавач *IMS VI*, с правом је указала на две просопографске чињенице: извесна *Rufria Amabilis* јавља се на два натписа (*IMS IV 120, 121*) у долини Јужне Мораве, дакле области која лежи недалеко од Скупа; више Ли/ебонија је посведочено у Скупима односно на суседној територији око данашњег Куманова (*IMS VI 75, 224*). Из тих докумената, Б. Јосифовска је извукла природан закључак да су на југу Дарданије имале своје поседе и људе (ослобођенике, ? клијенте и ? потомке ослобођеника) две сенаторске породице – Руфрија и Либонија – повезане између других веза браком Руфрије Максиме с оцем Либонија Севера.¹⁰³ Дуги списак градова захвалних патрону(?) Либонију Северу показује да је реч о угледном роду и истакнутим појединцима. У складу са закључцима претходних поглавља овог чланка поставља се питање да ли је главни односно једини извор дарданског богатства *gentis Liboniae* био у латифундијама и вилама или су Либонији развили и неаграрне облике сопствеништва у Дарданији – првенствено соп-

ствеништво над рудницама или (што је слично по својим практичним последицама) дуготрајни закуп пространих делова рудничких територија у фискалном поседу. Разуме се, не смемо искључити ни постојање значајног земљорадничког домена Либонија, са вилама, у другим деловима дарданске земље па и у другим провинцијама. Прваци генса су највероватније имали трајан домицил у Риму, што је очекивани случај и већине сенаторских породица којима смо се бавили на претходним страницама.

Због оскудности наших досадашњих знања о Руфријама и Либонијама у Горњој Мезији одговор на управо постављено питање (које би важило и за сенатора Аурелија са његовим колонијама *inter Daciam et Macedoniam* (?), ако је реч – како изгледа – о закупцима рудоносних терена)¹⁰⁴ не може бити ни потпуно ни поуздан. Међутим, други споменик из јужне Дарданије чију смо анализу нагостили на почетку овог одељка¹⁰⁵ указује да је извесни *En[niu]s(?)*, сродник Либонија по женској линији, учествовао у административном апарату за експлоатацију аргентарија око данашњег Куманова, на тлу где су среброносни рудници добро посведочени и археолошким остацима и минералашким саставом тла.¹⁰⁶ Намеће се претпоставка да Либоније и (?)Еније нису спајале само *parentelae* него и руднички интереси. О тој вези посредно говори тешко фрагментовани, данас изгубљени надгробни натпис (*IMS VI 167*) нађен у скопској тврђави; објављен је по препису Домашевског, који је камен видео.¹⁰⁷ Вероватно је да је *IMS VI 167* био и подигнут негде у Скупима – као што је то случај и са *IMS VI 27* – јер су сразмерно скромна римска насеља на подручју данашњег Куманова спадала под Скупе у главним видовима свог социјалног живота и административне структуре.¹⁰⁸

¹⁰⁰ Dušanić 1989, 152–153 са нап. 62.

¹⁰¹ Dušanić 1989, 153–154.

¹⁰² У *IMS VI* је разматрана али није прихваћена и могућност да је Либоније Север био *curator* тих дванаест градова.

¹⁰³ *IMS VI 27* а; уп. поклапање когномена Максим-Максима и Север на *IMS VI 167* (ниже). – Амабилис као ропкиња *Rufri Iusti c. v.*: Јованова Алексиева 2007. Порекло мезијских Руфрија могла је бити Тесалоника: *IG X 2, 1* бр. 185 и 209–211.

¹⁰⁴ *Aur. Vict. Epit.* 35, 1, уп. *PLRE I* (1971) 130. Dušanić 1977, 80 нап. 182.

¹⁰⁵ *IMS VI 167*, овде слика 4.

¹⁰⁶ Dušanić 2004, 257–258; *IMS VI* стр. 42 (Б. Драгојевић-Јосифовска).

¹⁰⁷ *CIL III 8227*, одакле *IMS VI 167* и основа за Р. Ардеванов ревидирани текст (ниже).

¹⁰⁸ Слично односу Аргентарија према оближњој Домавији?

Сл. 4. Libonii u argentariae кумановске области

Fig. 4. The Libonii and the argentariae of Kumanovo

По моме знању, од ранијих издавача *IMS* VI 167 само један, проф. Р. Ардеван, покушао је да натпис допуни и протумачи.¹⁰⁹ После доста слободне реконструкције појединих боље сачуваних делова традираног текста, проф. Ардеван предлаже, у чланку из 2000–2002. године, следеће читање целине: [... ... ...?]lil[lae] / [femin]ae rarissi[mae] / Sidonius? l(ibertus) Enn[i]ss[a coactor] arg[en⁵/t]ar(ius) [infelix] m[ar/i]t(us) Sidonii Maxi[mu]s et Severus ma[tri pient]i[ssimae] / [t(itulum) f(aciendum?)] c(uraverunt). Поред добрих страна, оно садржи недостатке на којима се морамо зауставити. За наш предмет¹¹⁰ главна су два недостатка: (А) читање проф. Ардевана превиђа околност да натпис говори о *Либонијима* – истом роду којем дугујемо *IMS* VI 27 – а не о *Сибонијима* или *Сидонијима*,¹¹¹ и (В) оно не доводи у везу скраћеницу из четвртог реда, ARG,¹¹² са чињеницом да су у близини Скупа, у кумановској области, документовани Ле/ибонији (*IMS* VI 224) и радила добро посведочена *metalla* среброносног олова. (У складу с тим превидом кумановских аргентарија, проф. Ардеван је предложио да се у реду 4 допуни [faber] arg[en/t]ar(ius) или, пре, [coactor] arg[en/t]ar(ius); ниједно од та два занимања, међутим, нема непосредне везе с копањем среброносних руда).

(А) Слова SIBONII (препознају се доњи делови тих слова с изузетком S, (које се чита цело) јасно су видљива у реду 6 преписа А. фон Домашевског, нашег јединог сведочанства о натпису *CIL* III 8227 = *IMS* VI 167, сведочанства чија је тачност довољно велика да се белешка Домашевског не сме мењати

без јаког разлога и прихватљиве алтернативе. Ово конзервативно начело није ослабљено због тога што је знаменити немачки епиграфичар имао пред собом одломак надгробника и то такав одломак чији препис није био беспрекоран у свим сачуваним појединостима. (Другачије речено, осим слова чија је фрагментарност типографски подвучена, *IMS* VI 167 може садржати оштећене односно истрвене знаке где то није случај, поглавито због штампарских тешкоћа верне репродукције компликованих словних остатака. У време кад је објављиван *CIL* III, не само да фотографије нису коришћене за главнину грађе у согра ва же су и типографске могућности да се непотпуно сачувана слова означе биле врло ограничене и подложне апроксимацијама – ни тзв. »dotted letters« још нису ушла у обичај.) И, разуме се, не смемо преценити клесарову односно слагачеву способност да тачно забележе још једну важну ствар – дужину оних елемената који су у време Домашевског представљали међусловне празнине и веће лакуне. Грешку ове врсте треба утолико пре избећи што се мора рачунати са још једним чиниоцем неизвесности који се тиче несачуваних делова текста: процена броја слова у лакунама – великим лакунама нарочито – може да приметно варира, у зависности од (данас непознатог) броја лигатура, а не само од величине расположивог простора.

Без обзира на питање вредности преписа који дугујемо Домашевском, читање *Sibonii* (ред 6: ном. пл.) повлачи две озбиљне тешкоће. Такво име је не само непознато у Скупима и Илирику него је уопште *haraх legomenon*.¹¹³ У његов консонантизам немогућно је уклопити слова LIL на прихватљив начин пошто вероватна/стандардна допуна реда 1 (датив гентила + [C.] LIB) оставља сувише простора за гентиле (око 12 места) а вероватна/стандардна допуна реда 2 сувише простора за когномен (око 8 + 2 места). Та неускладљивост је у сукобу с формулацијом натписа, по којој су групе слова LIL (р. 1) и SIBONII (р. 6) вероватно припадале истом гентилицију из исте породице, гентилицију који је (пре-

¹⁰⁹ Ardevan 2002, 77–82 (+ Abb. 1).

¹¹⁰ Редови који следе немају задатак да одговоре на ситнија питања која *IMS* VI 167 покреће.

¹¹¹ Проф. Ардеван се на крају одлучио за »западно гентилно име Sidonius«.

¹¹² Околност да је G писано малим словом чини вероватним да се њиме завршавао ред или да је крај реда био сасвим близу.

¹¹³ H. Solin et O. Salomies 1994, 171.

ма закључку што следи) гласио <L>*ibonius*. (Ништа не мења на ствари што је група *Li<b>*¹¹⁴ у првом реду припадала почетку гентила покојничиног патрона (и првог мужа?) а група *Libonii* у шестом реду чинила *gentile* њихових синова).

Слични разлози се дају навести и против читања *Si<d>onii*, за које се определио проф. Ардеван. Gentile¹¹⁵ *Sidonius* је додуше посведочено у римској ономастици, али је својствено Западу а не Илирику; не наводи га ни епиграфска грађа Скупа нити ономастикон провинције Горње Мезије. Такође, у палеографском погледу, оно се тешко може ускладити са словима LIL у реду 1 или са словом В у низу SIBONI реда 6. Насупрот, неколико аргумената могу се навести у корист читања <L>*ibonii*. Као што смо видели, помен *Libonium* било је у употреби у Скупима и на кумановском територију; јавља се и на истоку провинције Далмације.¹¹⁶ Почетна слова имена у реду 1 могла би се без већих измена препи- са допунити *Li<b>(on.)*, уз претпоставку да је В било оштећено у горњем десном делу. Најзад, два (по нашем мишљењу) либонијевска натписа, *IMS VI 27* и *167*, спојена су упадљивим ономастичким подударностима. Оба садрже имена *Severus*; повезују их и пар *Maxima–Maximus*.¹¹⁷ Премда се ради о обичним *cognomina*, подударност неће бити случајна; она одговара римској пракси да се *cognomina* наслеђују у оквиру истих породица. Ако се наш коментар покаже тачан, два натписа се узајамно допуњују и подржавају, на речит начин, у лекцији свог главног гентилиција.

Околност што је Домашевски читао у р. 6 *Sibonii* (односно *Si<d>onii*) а не <L>*ibonii* не треба разумети, мислим, као просту омашку. Клесари Скупа и низа других горњомезијских градова имали су обичај да L пишу »са лучно на горе извијеном другом цртом. Ова форма слова L настала је вероватно из споја уобичајеног L са хоризонталном другом цртом, и двоструко мањег S, које је смештено од краја друге црте у L. Ово мање S је каткада изведено са карактеристикама које одликују S у натпису...«. ¹¹⁸ Укупно узев, упућени смо на претпоставку да је ред 6 у *IMS VI 167* првобитно укључивао гентиле *Libonii* исписано са таквим знаком за L какав спаја основни графем и декоративни додаток у облику мањег S. Кад је Домашевски прецртавао текст споменика, L, за разлику од квази –S, више се целином није разабирало у реду 6;¹¹⁹ Домашевски га је сасвим превидео, нотирајући квази –S као иницијал гентила. Ако се прихвати наша претпоставка о изгубљеном L и нетачној интпретацији његовог

декоративног додатка, обе погрешке Домашевског – превид L и интерпретација додатка – изгледају опростиве, шта више, читање <L>*ibonius* добија и епиграфску а не само ономастичку уверљивост.

(В) Премда фрагментаран, натпис није био *undique mutilus*. Десна страна епиграфског поља му је очевидно у препису сасвим очувана осим за ред 5; лева страна, на почетку редова 2–6, изгубила је мали број словних места: једно до два, можда три (у случају четвртог реда), ако се у тај губитак не укључи средина редова 3–5 а он не увећава претпостављеним лигатурама. Захваљујући мање или више утврђеним елементима садржаја (помен гентила Либонији; когномена Максим и Север; једног звања које укључује (?) скраћеницу *arg(entariae)* (или сличну) и епиграфских димензија (дужина редова процењена на приближно 12–14 словних места) могућно је приближно реконструисати сам текст:¹²⁰

[*Liboniae C(?)*.] *Li<b>(onii)>* / [*libertae*] један кратки когномен] *ae rarissi/mae feminae v(xit) a(nnis) <L>. En[niu]s* (кратки когномен на *Si–* нпр. *Si[lo]) proc(urator) (vil(icus) vel sim. quid) arg(entarium) /⁵*

¹¹⁴ Мислим да друго L уствари репродукује изворно В које Домашевски већ није могао да види цело. Ако бисмо LIL развили у *li<b>(ertus)/li<b>(erta)*, расположиви простор у редовима 1–2 не би омогућио прихватљиве допуне именске формуле.

¹¹⁵ Остављамо по страни грчко име *Sidonios*.

¹¹⁶ *ILLug* 1841, 1849.

¹¹⁷ Личности које бележи *IMS VI 167* вероватно су млађе – за две генерације? – од личности које бележи *IMS VI 27*. Морао их је делити и јаз у друштвеном погледу: Либоније Север који је подигао *IMS VI 27* био је сенатор и бивши конзул, Либонији са *IMS VI 167* били су ослобођеници или (*Li<b>(onius)>* у реду 1) непосредни (?) потомци ослобођеника. Такав просопографски састав породице у натпису *IMS VI 167* сасвим би одговарао комплексним односима повезаности запослених у рударству и металургији.

¹¹⁸ Петровић 1975, 64. В. нпр. *IMS VI 155* (Скупи), а, ред 9 (на осталим местима натписа које имају L оно је урезано уобичајеним начином а не с декоративним додатком налик слову S – слична недоследност је вероватно одликовала и *IMS VI 167*).

¹¹⁹ Треба имати у виду да је горњи део реда 6 (IBONII) био углавном нестало у време кад га је Домашевски видео.

¹²⁰ Реконструкција је очевидно хипотетична на више места али, сматрам, погађа основну схему оригинала. Не даје – из техничких разлога – тзв. dotted letters, лигатуре нити античку интерпункцију. Треба рачунати и са могућношћу синонима или другачијих скраћеница у редовима 3, 6 и 9. На почетку натписа је вероватно стајало несачувано *DM*. Ред 1 био је краћи од осталих редова, према једном палеографски обичном поступку. Скраћеница за праепотен у реду 1 (C) оснива се на паралелним *IMS VI 75* и *224*. Против читања *li<b>(ertus)/li<b>(erta)* у првом реду в. горе, нап. 114.

[D]ar[d(anicarum)(?) uxori opti]m[ae] / [e]t <L>ibonii Maxi[mu]s [e]t Severus ma[tri pient]issimae / [memoriam fe]c(erunt).

Од допуна које нису сасвим извесне укажимо на ктетикон (номинатив пл.) [D]ar[d(anicae)] у реду 5; можда ће се показати да је ту стајало другачије име, на пример један од античких топонима кумановске области.¹²¹ Наша рестаурација почетка реда 5 се темељи на епиграфским индицијама¹²² као и могућности да је редактор натписа под именом »дарданских аргентарија« мислио само на један дистрикт у оквиру простране рудоносне Дарданије а не на њу целу; аналогно уско значење тог ктетикона се налази, примера ради, у административној номенклатури долине Ибра.¹²³

Остаје да се истакне један скуп одлика дарданске привредне историје и просопографије који посредно иде у прилог нашем тумачењу надгробника *IMS VI 167*. Становништво Скупа – дарданске метрополе¹²⁴ – очевидно је тражило профит од рударства и у другим крајевима те земље него што је кумановска област. Врло стари трговачки пут соли водио је Ибром и Аксиосом до Стоба – бесумње преко скопске долине.¹²⁵ Послови сличне врсте су се гранали у времену, простору, модалитетима, о чему сведоче остаци некад богате грађе. Анонимни *ornatus ornamentis dec(urionalibus) col(oniae) Fl(aviae) Scupinorum et mun(icipii) spl(endidissimi) Ulp(ianae)* подигао је споменик сину у великом центру дарданског рударства код Сочанице.¹²⁶ Околност да је тле за споменик добио *d(ecreto) co(lonorum)* сочаничког *metallum*-а показује да су везе анонимног Скупљанина са градом код Сочанице¹²⁷ и, вероватно, Улпијаном зависиле од експлоатације рудног богатства између других материјалних интереса. У географском оквиру Скупи – Улпијана – Сочаница који одређује Анонимову каријеру треба подвући, с једне стране, још и то да су сродници-сенатори из Улпијане (*Pontii* и *Fugii*) имали *congenticiles* не само у околини Филипа (Понтије закупац ферарија) – о чему је већ било речи у четвртом поглављу – него и у самим Скупима (Фурији, укључујући њихове робове и ослобођенике!).¹²⁸ С друге стране, заслужује пажњу *tribus Quirina* којој је припадао Комодов (?) прокуратор сочаничких аргентарија Марко Новелије Монтан.¹²⁹ Она је вероватно знак да је Монтанова *origo* Скупи; такво његово порекло било би сасвим у складу са израженом тенденцијом скупске градске аристократије да се користи богатством сочаничких рудника.¹³⁰

* * *

Да закључимо. Горња Мезија као земља рудника¹³¹ давала је лепе могућности зараде богатом свету који је био кадар да уложи новац непосредно у металургију и, на другој страни, у производњу или размену разноврсних добара која су била неопходна за живот и рад у рудничким срединама, познатим по високој потрошњи и високој куповној моћи. Често је била реч о породицама или скуповима породица који су стекли и одржавали кроз генерације важна искуства у пословању с одређеним етницитетима, областима, металима и конјунктурним производима. Држава је могла да подстиче напоре тих људи званичним мерама, као што је уопште у хијерархији својих интереса претпостављала бригу о рудоносним провинцијама већини других провинцијских потреба и приоритета. Један специфичан вид ове врсте подстицања били су поклони освојених рудника угледним сенаторима и, уопште, елити блиској владару – потврде такве праксе у Горњој Мезији још немамо, али се располаже довољно убедљивим подацима о региону јужно од Сирмија.¹³²

Ако »рудничке имигранте« одређујемо друштвеним мерилима, видимо да се радило углавном о имућном свету. Иза њих стоје још имућнији крупни финансијери витешког ранга. Нешто ређе су то сенатори, чињеница која се данас занемарује – бар

¹²¹ Dušanić 2004, 257–258.

¹²² Узимам (као и проф. Ардеван) да друго слово није означавало Н него Р (делимично сачувано, на начин који се није дао верније приказати типографским могућностима *Κορυθα*).

¹²³ Нпр. Dušanić 1977, 87 нап. 219 и 220; 2004 а, 8 нап. 11.

¹²⁴ *Colonia Flavia Dardanorum* (*IMS VI 15* et al.).

¹²⁵ Dušanić 2004 а, 11 нап. 27. Како сазнајемо из Hunt's Pridianum, Трајанов помоћни одред стационаран у Стобима је слао коњанике да чувају руднике у Дарданији (Dušanić 1977, 71 са нап. 102, 75 нап. 148). Сада верујем да се радило о западној Дарданији.

¹²⁶ Dušanić 1977, 87 нап. 222.

¹²⁷ Dušanić 2004а, 10–11 са нап. 26. Допуна *co(lonorum)* дугује се А. Мочију.

¹²⁸ *IMS VI 10* и 28.

¹²⁹ Dušanić 2004а, 7 и 10–11.

¹³⁰ *Via metallica* Сочаница–Скупи–Стоби–Тесалоника о којој говорим у раду наведеном у претходној напомени била је утолико погоднија што се извоз дарданског олова ту могао користити, знатним делом, јевтиним речним путевима (Ибар, Вардар).

¹³¹ Dig. 48, 19, 16, 9–10. Dušanić 2004, 255–256 са нап. 44.

¹³² Dušanić 2004, 267–268 (Август и Агрипа).

када је реч о важној улози сенаторског сталеза у рударству Илирика. »Руднички имигранти« се у последњој анализи одликују италским пореклом. До Илирика (Мезије, Горње Мезије), ти су Италици стизали или преко градова на источној обали Јадранског Мора – од Аквилеје на северу до Ризинија на југоистоку или преко римских трговачких упоришта у Хелади и Егеју. При досељавању из хеленофоних провинција, групе римских грађана које су се нашле у потрази за металима Илирика највише су се користиле, као етапним станицама, напредним градовима вардарске долине попут Тесалонике и Стоба. Пут их је даље водио на север према Скупи-ма, Сочаници, и мањим насељима Дарданије која су такође обележена рударском привредом.

Продор Италика на рудничко тле илирских земаља најбоље се може пратити на основу података

епиграфских извора, првенствено на основу карактеристичне антропонимије.¹³³ Ти процеси привредне инфилтрације почели су рано, још у Августово доба, и претпостављали су вишеструку сарадњу досељеника с пегрином структуром провинцијског становништва. Као последица прогресивног нестајања пегрине популације, јачају споне између досељеника и оних градова у близини рудничких региона које су досељеници експлоатисали. Има разлога за хипотезу да Италици, од другог века надаље, губе свој првобитни значај у развоју илиричког рударства, као и у многим другим аспектима тамошњег живота. Кад је реч о *res metallica*, у овој улози катализатора их замењују локални чиниоци и имигранти из оријенталних провинција. Промена није наступила ни нагло ни потпуно; постепеност је уосталом и видна одлика друштвених промена таквог значаја.

---

¹³³ Подаци антропонимије се, међутим, морају испитивати тако да се искључи хомонимија која нема историјског оправдања: Andermahr 1998, 30 са нап. 4.

БИБЛИОГРАФИЈА:

- Alföldy 1969** – G. Alföldy *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969.
- Andermahr 1998** – Anna Maria Andermahr, *Totus in Praediis. Senatorischer Grundbesitz in Italien in der Frühen und Hohen Kaiserzeit*, Bonn 1998.
- Ardevan 2002** – R. Ardevan, Zur Interpretation der Inschrift CIL III 8227 aus Scupi, *Specimina nova dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis (de Iano Pannonio nominatae)* 16 (2000 [2002]) 77–82.
- Бошковић 1966** – Ђ. Бошковић, О значају археолошких истраживања на Царичином Граду, *Старинар* 15–16 (1966) 47–52.
- Вулић 1931** – Н. Вулић, Антички споменици наше земље, *Споменик СКА* 71(1931) 1–259.
- Вулић 1933** – Н. Вулић, Антички споменици наше земље, *Споменик СКА* 75(1933) 1–92.
- Davies 1938** – O. Davies, Ancient Mining in the Central Balkans, *Rev. int. étud. balk.* III 2(6) (1938) 405–418.
- Dušanić 1977** – S. Dušanić, Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, у: Н. Temporini ed. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II 6, Berlin–New York 1977, 52–94.
- Dušanić 1977a** – S. Dušanić, Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji, *Arheološki Vestnik* 28 (1977) 163–179.
- Dušanić 1989** – S. Dušanić, The Roman Mines of Illyricum: Organization and Impact on Provincial Life, у: C. Domergue ed. *Mineria y metalurgia...* II, Madrid 1989, 148–156.
- Dušanić 1995** – S. Dušanić, Epigraphical Notes on Roman Mining in Dardania, *Starinar* 45–46 (1995) 27–34.
- Dušanić 1999** – S. Dušanić, The Miners' Cults in Illyricum, *Pallas* 50 (1999); *Mél. C. Domergue* 129–139.
- Dušanić 2004** – S. Dušanić, Roman Mining in Illyricum: Historical Aspects, у: *Dall' Adriatico al Danubio. L' Illirico nell' età greca e romana. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli* (sett. 2003), Pisa 2004 (a cura di G. Urso), 247–270.
- Dušanić 2004a** – S. Dušanić, The *Princeps municipii Dardanorum* and the *Metalla municipii Dardanorum*, *Živa Antika* 54 (2004) 5–32.
- Dušanić 2007** – S. Dušanić, Domitian and the Coins of the Dardanian Mines, у: *Festschrift Touratsoglou* (u štampi), Athens 2007.
- Evans 1885** – *Antiquarian Researches in Illyricum*, Westminster 1885.
- Jovanova Aleksieva 2007** – L. Jovanova Aleksieva, Senatorial Families in Southern Moesia, 2007 (у штампи).
- Милин 2002** – М. Милин, Новооткривени римски епиграфски споменици из Сочанице (Косово), *Старинар* 52 (2002) 163–174.
- Nelis-Clément 2000** – J. Nelis-Clément, *Les beneficiarii: militaires et administrateurs au service de l' Empire (Ier s.a.C. – VIe s.p.C.)*, Paris 2000.
- Ørsted 1985** – P. Ørsted, *Roman Imperial Economy and Romanization*, Copenhagen 1985.
- Papazoglou 1988** – F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l' époque romaine*, Athènes–Paris 1988.
- Papazoglou 1990** – F. Papazoglou, Les Pontii à Stobi, *Arheološki Vestnik* 41 (1990) 577–585.
- Papazoglou 1990a** – F. Papazoglou, Un mot antique rare: ΒΑΓΙΝΑΡΙΟΣ, VAGINARIUS, *ZPE* 82 (1990) 225–226.
- Паровић-Пешикан 1982** – М. Паровић-Пешикан, Античка Улпијана према досадашњим истраживањима, *Старинар* 32 (1981 [1982]) 57–74.
- Паровић-Пешикан 1983** – М. Паровић-Пешикан, Нови епиграфски прилози из Улпијане, *Жива Антика* 33 (1983) 47–60.
- Раšалић 1960** – Е. Раšалић, *Античка насеља и комуникације у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1960.
- Петровић П. 1975** – П. Петровић, *Палеогеографија римских највиша у Горњој Мезији*, Београд 1975.
- Piso 2005** – I. Piso, La Mésie Supérieure et les débuts de Sarmizegetusa, у: *Römische Städte und Festungen an der Donau. Akten der Regionalen Konferenz organisiert von Alexander von Humboldt-Stiftung* (Beograd 2003), ed. M. Mirković, Beograd 2005, 119–123.
- Поповић 1988** – И. Поповић, *Античко оруђе од јвожђа у Србији*, Београд 1988.
- Raban 1999** – A. Raban (with a contribution by Z. A. Stos – Gale), The lead ingots from the wreck site (area K 8), у: *Caesarea Papers* 2, ed. by K. G. Holum, A. Raban, and J. Patrich, Portsmouth (Rhode Island 1999), 180–187.
- Rapp 1890–7** – Rapp, Kybele, у: *Roschers Myth. Lex.* II (1890–7) 1638–1672.
- Robert 1980** – L. Robert, *A travers l' Asie Mineure. Poètes et prosateurs, monnaies grecques, voyageurs et géographie*, Paris 1980.

Sablayrolles 1989 – R. Sablayrolles, L' administration des mines de fer en Gaule Romaine, у: C. Domergue ed. *Mineria y metalurgia en las antiguas civilizaciones mediterraneas y Europeas* (Col. int. as., Madrid 1985, II 1989) 157–162.

Samsaris 1985 – D. Samsaris, *Klio* 67 (1985) 458–465.

Seeck 1907 – O. Seeck, Fabricenses, *RE* VI (1907) 1925–1930.

Solin et Salomies 1994 – H. Solin et O. Salomies, *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*, Hildesheim–Zürich–New York 1994.

Tataki 2006 – A. B. Tataki, *The Roman Presence in Macedonia. Evidence from Personal Names*, Athens 2006.

Ђирковић, Ковачевић-Којић, Ђук 2002 – С. Ђирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ђук, *Старо српско рударство*, Београд 2002.

Fitz 1993 – J. Fitz, *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit*, II, Budapest 1993.

Hirschfeld 1905 – O. Hirschfeld, *Die Kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*, Berlin 1905 (друго издање).

Čerškov 1969 – E. Čerškov, *Rimljani na Kosovu i Metohiji*, Beograd 1969.

Čerškov 1970 – E. Čerškov, *Municipium DD kod Sočanice*, Beograd 1970.

Šašel 1992 – J. Šašel, *Opera selecta* (ed. P. Kos), Ljubljana 1992.

Wilkes 1969 – J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969.

Summary:

SLOBODAN DUŠANIĆ, Faculty of Philosophy, Belgrade

PROSOPOGRAPHIC NOTES ON ROMAN MINING IN MOESIA SUPERIOR: THE FAMILIES OF WEALTHY IMMIGRANTS IN THE MINING DISTRICTS OF MOESIA SUPERIOR

The author analyzes epigraphic evidence (fresh or based on documents the reading and/or interpretation of which has been revised in sections I–V) to show that Roman mining in Moesia Superior, under the Principate, was largely based on private – frequently senatorial – financial investment.

I An unpublished inscription (IInd cent.?) from the Kosmaj *argentariae* discloses two Publii Fundanii, obviously members of the same family which was to produce P. Fundanius Eutyches, a *colonus* of the near-by Rudnik mines early in Septimius Severus' reign (*IMS* I 168). It is perhaps no simple coincidence that, long before, a P. Fundanius Hospes was active in the *ferrariae* of Noricum (*CIL* III 4915 a, Magdalensberg); as is well known, the involvement of wealthy Romans in the mining business tended to be hereditary.

II The set of Dardanian lead-ingots found at the wreck site of Caesarea Palaestinae registers interesting stamps (*Ann. ép.* 1999, 1683; Domitianic). Their testimony can be understood, on a number of points, more completely than has been done by previous editors (I shall discuss the ingots' epigraphic problems in a separate article). Here, let us note that the stamp (d), *P.T.R.*, is best read *P(ublius) T(arius) R(ufus)* (the genitive construction being possible, too). Like several other families from Liburnia and Nedinum itself (e.g. the Quinti Gnorii), the Tarii Rufi (there seems to be independent evidence that they employed the praenomen *Publius* [*CIL* III 2877] among other praenomina) will have invested their money in the mining of Illyricum/Upper Moesia. This state of affairs probably went back to L. Tarius Rufus, *cos.* 16 BC.

III As briefly noted by A. Evans (and more or less forgotten by later scholars), there was a Roman mining region in north-west Dardania (Mokra Gora – Suva Planina), which has left traces in the toponymy (the eloquent Serbian place-name »Rudnik«), archaeological material (including »traces of the ancient workings«), and inscriptions (the mining aspects of which remained unobserved). The presence of rich people/bearers of significant gentilicia should be pointed out here; it tends to be overlooked by the epigraphists. A Greek inscription from Rudnik (*Spomenik* 71 [1931] 92 no. 215) records a Fulcinus (line 1), who probably originated in Macedonia and may have been a distant successor to the Fulcinus figuring as quaestor in the province's *Fasti* for 148 BC. The economic expansion of the Fulcinii from Macedonia to the mining districts in the north obviously went via Scupi (*IMS* VI 121). Another inscription of the same provenance was erected by a Paconius (*Spomenik* 71 [1931] 92 no. 213, with photograph.), certainly connected with the city *élite* of S(plonum?) and Risinimum, perhaps also with merchants from Delos and Thessalonice.

IV The honorary base of Gamicus, conductor *an(nis) X, lib(ertus) Pont(io)rum*], found at Agio Pnevma not far from Siris (*Ann. ép.* 1986, 629, slightly modified), is of double interest.

On the one hand, it provides an instructive piece of evidence on iron-mines in the south of Macedonia. (A number of facts tend

to indicate their role in the matter: Gamicus' title of conductor, his being a freedman of the Pontii [? to be identified with the senatorial family of the Pontii from Dardania, whose social success, it is generally assumed, must have owed much to the mines in the neighbourhood of Ulpiana], and the mineral wealth of the Strymon region.) If Gamicus is really taken to have belonged to the Dardanian branch of the Pontii as their libertus, i.e. the prominent family owning i.a. the *ferrariae* in Macedonia, their interest in iron may be attributed to the intensity of their need for tools, typical of people possessing mines as well as *latifundia*.

On the other hand, despite the silence of scholars on the subject, it seems that the Gamicus of *Ann. ép.* 1986, 629, must be identified with the Gamicus of the Mursan dedication reading [*I.*] *O. M. / [pr]o salute / C. Iul. Agatho/pi c(onductoris) / f(ferrariarum) Panno⁵lniar(um) itemq. / provinciar(um) / transmarinar(um) / Gamicus ark(arius) / v.s.l.m.* (Fitz, *Verwaltung Pannoniens*, 740 f. no. 2; early Severan). Two circumstances favour the identification – the comparative rarity of the name Gamicus and the fact that the conductor as well as the arcarius served in iron-mines (under the regime of *conductoriate*). Probably, Gamicus was a slave of Agathopus' Iulii first; after their being replaced by the Pontii at the head of a part (doubtless the south-eastern one) of the complex of the iron-mines formerly administered by Agathopus, he was taken over by the Pontii (? related to the Dardanian family of that name which has just been discussed) who manumitted him. Writing of the personnel of the portorium Illyrici (whose case, naturally, was similar), P. Ørsted noted an analogous practice: »... new *conductores* bought the slaves of the departing *conductor*« (*Roman Imperial Economy*...340). If the foregoing deductions prove accurate, they can lead to a number of comments concerning the administrative and prosopographic history of the iron-mines in Illyricum.

V In the last section of the article, the inscriptions from the Scupian *dossier* of the (senatorial) Libonii are discussed (*IMS* VI 27, 75, 167 [now lost], and 224 [discovered at Lopate nr. Kumanovo]). New readings and interpretation of *CIL* III 8227 = *IMS* VI 167 (with R. Ardevan's suggestions) have been proposed. We are led to the conclusion that the Libonii constituted another senatorial family with estates in Moesia Superior (Dardania) that sought profit from mining. This would explain the two interesting features of the text of *IMS* VI 167 which have been overlooked/misinterpreted by previous editors. First, the gentile Libonii (not Sibonii or Sidonii) can be seen among the letter-traces of lines 1 and 6. Second, a mining title occurs in lines 4/5: (*procurator, vilicus* sim.) *arg(entiarum) (?) / [D]ar[d(anicarum)]*. Palaeographical and onomastic considerations sustain the former point (note that *IMS* VI 27 and 167 share the cognomina *Maxima* / *Maximus* and *Severus*). The latter point recalls the fact that the Kumanovo territory, to the north of Scupi, is known for its Roman mines of argentiferous lead; for Lopate, where the Le/ibonian inscription *IMS* VI 224 was found, see *TIR* K 34, VIII d.